

ARTEA EUSKAL ELIZAREN HISTORIAN

Elizak bere-berea duen adierazpen edo emaitza sortu du: artea eta bereziki arte erlijiosoak; eliz bizitzaren eta kristau-bizitzaren ageriko adierazpen iraunkorra.

Arte erlijiosoak sakratu-kutsua du, hemengoaz gorago jo beharrez, bizikizun, sineste, sentimendu eta gizakiaren egintzaren ondorio gisa. Kristau-arteak, gainera, liturgi helburua ere badu: Jainkoaren bertan izatea errazago somatzeko lagungarri subjektibo eta psikologikoa da Jainkoaren etxean, kristau-elkarteak biltzen den tokian. Beste aldetik, arte sakratuak irudi objektiboak ere maiz agertzen ditu; bakoitzak izan dezakeen eder-sen bereziaz at, irudi eta gainerakoek, ezberdintasun jorrien artean, bizitzaren alderdi objektiboa adierazten dute.

Kristau-artearen kontzeptuak alde ezberdinak ditu: batzuetan kristau-edukiak izanik, elizaren eta liturgiaren zerbitzuan dagoen artea esan nahi du; beste batzuetan, berriz, gizakiaren kristau-pentsaera adierazten duena, hots, munduak kristau-erlijiotik jaso dituen gogoaren, izpirituaren eta etikaren balioak isladatzen dituena.

Artearen garai nahiz estilo desberdinez hitz egiten dugunean, zailtasun eta eztabaidak berehala datoz, estilo batetik besterako garaiak gurutzatzen direnean bereziki.

Besterik ezin eta orain arte burutu diren ikerlanak aurkeztu baizik egingo ez dugun idazlan labur-labur honetan, bereziki arkitektura izango dugu kontutan, eta eskultura eta pintura edo arte txikia deritzen objektu liturgikoak etab. bidenabar aztertuko ditugu.

1. IKERLAN OROKOR BATZUK

Espainia eta Frantziako Estatuetakoa arte eta arkitekturako ikerlan orokorretan Euskal Herriko artea ere agertu arren, Euskal Herri osoa edo gehiena, edo eta herrialdeena jasotzen duen arte erlijiosoaren historia osoari lotuko gatzaizkio.

Arteaz, eta zehazkiago arte erlijiosoaz, Euskal Herri osokoa jasotzen duten lanetarik, dibulgaziozko laburpen hauek aipa genitzake: M. Lekuona-rena, M.ª A. Arrazola-rena, I. Estornes Zubizarreta-rena eta ikuspegi ezberdinak, histori, monumentu-ikuspegia eta abar kontutan izanik burututako beste batzuenak.

Azken aldi honetan lan bikain eta dotore bat agertu da, argazki ugariz horniturik eta dibulgaziozko testuaz. «Nosotros los Vascos. Arte» du izenburua; askoren artean lau liburukitan burututako lan honek arte erlijiosoaren gehiena agertzen digu; eta S.Andres Ordax-en beste lan hau ere argitaratua izan da: «País Vasco.Arte».

Baina lan interesgarriago eta sakonagoak burutu dira herrialde edo elizbarruti bakoitzeko artea ikuspegi ezberdinetatik ikertuz.

Arteari buruzko ikerlanak egiteko lehen saioen artean, P. Madrazo-k Nafarroa eta Logroñoeko probintziei eskainitako hirugarren liburukikoak ditugu. Monumentuen lehen katalogoa Nafarroari buruz C. de Castro-k argitaratu zuen 1915ean, artearen ezagutzaren ikuspegitik J.A. Barrio Loza-k zorrozki kritika-

tu zuelarik. Beste bat ere, gero argitaratu ez arren, idatzi zuen Logroñoeko arteari buruz, hau ere J.G. Moya-ren aldetik zorrozki kritikatur. Errioxari buruzko arte-gida interesgarri gisa agertu zen 1962an.

Baina arte eta historia aldetik balio handiko lan bikainak honako hauek dira: Gasteizko elizbarrutian sei liburukitan 1967-1988 urteetan argitaratuak, egileak honako hauek direlarik: M.J. Portilla Vitoria, E. Enciso Viana, J. Eguía López de Sabando (*Catálogo Monumental. Diócesis de Vitoria*); 1980-1992 urteetan lau liburukitan argitaratutako Iruñeko elizbarrutiko arteari buruzko lana, egileak hauek izanik: M.ª C. García Gainza, M.ª C. Heredia, J. Rivas, M. Orbe (*Catálogo Monumental de Navarra*). Eta hegoalderantz joz gero, beste lan bikain bat aurkitzen dugu: *Inventario artístico de Logroño y su Provincia*; askoren artean, baina

J.G. Moya Valgañón-en gidaritzapean burutua; 1975etik 1986ra bitartean hiru liburuki agertu dira.

Azken urteotan dibulgaziozko beste lan batzuk ere agertu dira, argazki ugariz jantzirik; hala nola, Elexpuru argitaletxeak 1985ean hiru liburukitan argitaratutako Araba, Bizkaia eta Gipuzkoari buruzkoak: *Monumentos nacionales de Euskadi*; edo eta A. Zabala Uriarte eta D. González Martínez de Montoya-ren gidaritzapean Bizkaiari buruz bi liburukitan argitaratua (*Monumentos de Vizcaya*); eta beste lan batzuk ere bai Bizkaiko monumentuei buruz, edo eta Arabakoei buruz...

Arteari buruzko ikerlan nagusien artean, honako hauek ditugu: Nafarroakoari buruz, 1971-1973 urteetan, bost liburukitan argitaratutako (*Arte medieval navarro*), egileak J.E. Uranga-F. Iñiguez Almech direlarik; Bizkaikoari buruz, 1958an, J. Ibarra Bergé-k bi liburukitan argitaratua (*Catálogo de monumentos de Vizcaya*), T. Biurrun-ek Nafarroako arteaz egindako hainbat lan, M. Lekuona-k Gipuzkoakoaz eta R. Cuzacq eta E. Lambert-ek Iparraldeko arteaz egindakoak...

Azken urteotan lan historiografiko eta bibliografiko batzuk agertu dira; Errioxako arteaz, esaterako, J.G. Moya Valgañón-ek egindakoak batez ere; Nafarroakoaz, M.C. García Gainza-k egindakoa.

Badira beste lan orokor antzekoak ere, hau da, herrialde desberdinetako artea estilo desberdinen garaietan zehar iker-tzen dutenak; hala nola, Arabakoa, Bizkaikoa, Gipuzkoakoa, Nafarroakoa, Iparraldekoa eta Errioxakoa.

Hemen ez dugu kontutan izan hiri eta herrien ikerlan mono-grafikorik, hauetan arte erlijiosoak toki handi samarra izan arren. Beste horrenbeste esan dezakegu monastegi eta abarrez ere.

2. HISTORIAURREAN

Lerro urri hauek historiaurre eta erlijioaz lehenago idatzita-koa eta emandako bibliografia ugaria gogoratuz hasiko ditut. Historiaurrea, hemen, arte eta erlijio-adierazpenei dagokienez aipatuko dugu soilik.

Aurkikunde berriak egin ahala, Euskal Herriko edo Pirinio aldeko kulturak gainerako historiaurreko kultura europarren artean duen garrantzi handiaz ohartzen gara; Euskal Herria eta haren inguru hurbila Europako lekurik garrantzitsu eta abera-tsenetariakoak dira. Kobak eta haietako aurkikunde prehistori-koak oso ugariak dira eta ezin ditugu hemen aipatu ere egin.

Gizakiaren lorratzak edo aztarnak aro guztietan aurkitu izan dira Euskal Herrian: Paleolitikoan (goikoan, erdikoan eta behe-koan), Mesolitikoan, Neolitikoan eta Metal Aroan. A. Leroy-Gourhan historialariaren arabera, Paleolitikoko artearen ikerke-tak argia eman diezaguke orduko gizakien erlijio-pentsaerari buruz.

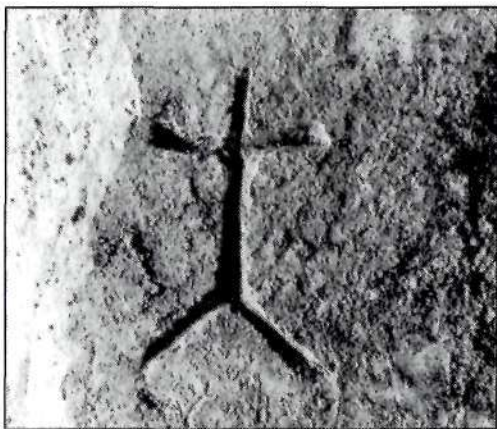
Behe-paleolitikoko aztarnak Iruben eta Mugerren aurkitzen dira; erdiko paleolitikokoak, Aixlor-ko kobetan (Bizkaian), Le-zetxikin (Gipuzkoan), Oihan (Lapurdin), Isturitzen (Nafarroa

Beherean); eta goi-paleolikoko aurkikunde ugari; hainbat kobatan, adibidez, Santimamiñe, Bolinkoba, Atxeta, Venta de la Perra, Arenaza, Urtiaga, Ekain, Isturitze, Etxeberriko, Gatzarria, Solacueva de Lacoizmente, Lazaldai eta abarretan gizakiak egindako irudiak agertu dira.

Eta zeresanik ez geroagoko garaiei eta haietako adierazpen eta esannahiei buruz, adibidez, trikuharri eta jentilbaratzei buruz. Historiaurreko pintura-arte eta monumentuei, haien esannahiari buruz batez ere, eztabaidak daude, baina geroago eta gehiagok onartzen dute erlijioa eta magia daudela guzti horren muinean; Paleolitikoan batez ere erlijioa argi-itzal leun batez inguraturik ageri zaigu, A. Leroy-Gourhan historialariak dioskunez. Sorginkeria eta aztikeriazko agerpenak argi samar nabari dira, amatasunaren jainkosagan sinestea, ehorzketak; geroago betiko bizitzan, ortzeko jainkoagan sinestea, ugalkortasunaren kultua, hileta-errituak eta abar nabari dira.

3. BISIGOTIKO ETA PRERROMANIKOA

Hasteko, alde batetik ikerketarako go-goia geroago eta handiagoa dela eta artehondakinen aurkikundeek ohartuko gara eta bestetik aurkitutako artelanak noizkoak edo zein estilotakoak diren zehaztea oso zaila eta eztabaidagarria dela, estiloak, batez ere aurrekoarekin nahiz hurrengoarekin gurutzatzean, ez bait

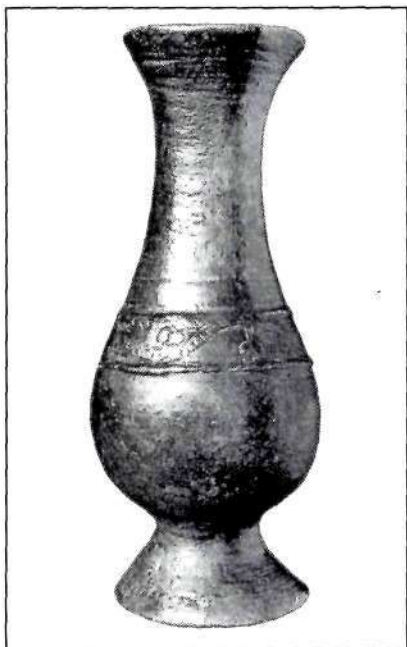
*Krutziako arpea Faido-n (Araba):
Gurutze bisigotikoa.*

dira garbi ezagutzen zer zein den. Hala ere, bisigotiko edo prerromanikotzat jotzen diren hondakinak geroago eta gehiago aurkitzen ditugu.

a. Ikerlan batzuk

Espaniari dagozkion ikerlan orokorretan Euskal Herriari buruzko antzinateko artelanak agertu arren, haiek ez zaizkigu orain axola, gure herriari zuzenki dagozkion lanak baizik.

Orain, Euskal Herriari orokorrean, hots, Araba, Nafarroa, Gipuzkoa, Bizkaia, Errioxa eta abarri dagozkien hondakin paleokristau edo prerromanikoari buruzko bibliografia aipatzeaz aski dugu.

Mañariko pitxar liturgikoa.

Esandakoaz gainera, lehenago monastegi eta elizei buruz emandako bibliografia berraztertu beharko litzateke, haietariko batzuetan bisigotiko eta prerromanikoaren eragina nabari bait da, adibidez, Leireko monastegian, Aralarko S. Migelen, Bilatortako S. Migel elizan, Viguera-ko S. Esteban-en, Tricio-ko Santa Maria de Arcos-en eta Albeldako Andre Maria, Donemilliaga Kukulakoan, S. Juan de la Peña-n...

b. Arpeak, kobak, haitzuloetako elizak

Arkeologiak agertu dizkigun lehenengoetariko erlijio-adierazpenak kobak izan dira tradizio bisigotikoan, ermitauen monastegitzat erabiliak izanik; M. Lekuona harpeetako erlijiotasunaz mintzo zaigu, «troglodita-erlijiotasunaz», hitzez hitz esateko;

antzinako kristau-bizitzaren alde bat agertzen digu horrek. Egia esan, Euskal Herriko kristautasunaren lehen agerpen hauek kronologiaren arabera kokatzean alde handia dago historialari batzuetatik bestetara.

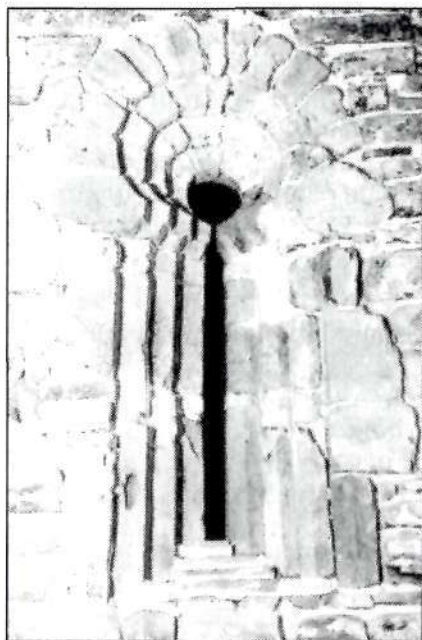
Haitzuloetako kristau-bizitza hau, oraindik zehazteko eta bere garaian egoki kokatzeko asko falta bada ere, zorrozki eta arretaz izan da ikertua azken urteotan.

Padartza edo eremitismo hau Nafarroako Erriberan, Errioxan eta Araban Trebiño konterri inguruan errotu zen bereziki. Ohargarria da haitzulo hauek Euskal Herriko kristau-arkitekturaren hasikinak direla.

Haitzulo hauek Egyptoko Tebaida edo Kapadoziako eremitismoarekin gonbara daitezke, hain dira ugariak, izan ere! Bisigotikoaren moldeko haitzuloetako eliza hauek Euskal Herrian, histori aldetik, geroago eta garrantzitsuago bilakatuz doaz, eta kristau-eremutarren hastapenak ikertzeko, bereziki Arabako eremutar taldeak haien kobetako eliza eta guzti ikertzeko, interesgarri bihurtu dira.

c. Artearen beste agerpen batzuk.

Haitzuloetako elizen kronologia eta esannahiaz adituen artean hain eritzi desberdinak badira, oraindik gehiago arkitektura-monu-

*Erromaniko aurreko leihoa
(Astigarribiako S. Andres eliza).*

mentuen hondakinez, hots, monastegi, eliza edo eta objektu bisigotikoez ari garenean.

Bisigotiko edo prerromaniko ote diren eztabaidan dauden monumentu erlijiosoei nagokio pasarte honetan.

Nafarroatik hasita hor dugu nekropoli «bisigotiko» eztabaidatua. Leireko monastegiak IX. mendekoak izan daitezkeen alde batzuk ditu (bisigotu tankerakoa edo karolingiar eraginekoa), adibidez, hiru abside biribilen oinarria... Beste batzuek, Aralarko S. Migelen, bisigotiko berandukoaren aztarnak somatzen dituzte. Bilatortako S. Migel eliza noizkoa den ere eztabaidan dago.

Errioxan kontutan hartzekoak dira zenbait sarkofago, Alfaron, Donemilliaga Kukuluan, Goikoan, aurkitutako hondakinak, edo eta Velilla-ko ustezko basilika eta Rute-ko Andre Mari, edo Viguera-ko S. Esteban, Tricio-ko Santa Maria de Arcos. Albedako hondakinen bisigotiko antza garbiagoa da. Donemilliaga Kukuluan eta Peñalba-ko Andre Marin hondakin prerromanikoak aurkitu dira.

Gogoangarria da V.S. Silva Verastegui-k X. mendeko miniatutura nafar-errioxarrari buruz egindako lana.

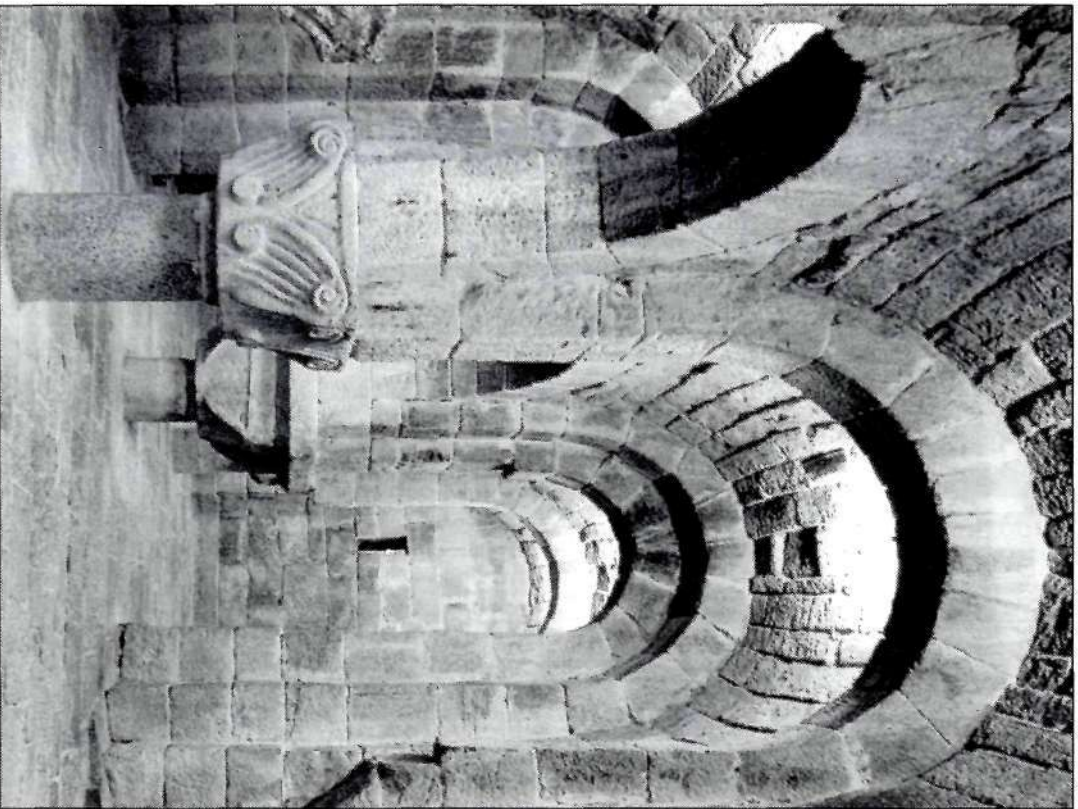
Gipuzkoan Astigarribiako S. Andres eliza izan da, batez ere, adituen arreta erakarri duena, hura noizkoa den bat ez datozelarik.

Beste aldetik badira Euskal Herrian aurkitutako objektu bisigotikoak, adibidez, belarri edo hebilak, hilobiak etab. Araban Astreako San Julian ermita dugu, edo Obekuriko (Trebñoko) San Bitor, Urduñako tremisa. Bizkajian eztabaidatuak diren Abrisketako San Pedro ermita eta Elorrion Argiñetako San Adriango hilobiak, Mañariko pitxer edo ontzi liturgikoa etab...

d. Hondakin islamiar edo mozarabiarrek.

Badira arte hispano-islamiarren hondakin batzuk ere, esaterako, Tuterako mezkita nagusian; arte honi buruz ez dakigu gauza handirik; hala ere garrantzitsu diruditen hondakin gehiago ere badira gauza batzuetan eta apaingarrietan.

JULEN URKIZA

Leire monastegiko kriptia.

4. ERROMANIKOA: ARTEA ETA IKERLANAK

Erromesaldi eta turismo bidez garatu eta alde askotara hedatu zen artea, benetan naziorteko den estiloa erromanikoa da. Santiago de Compostelara egin ohi ziren erromesaldiak, besteak beste, kultura-harremanei bultzada bizia emanik, Euskal Herriko artean berebiziko oihartzuna izan zuen kultura erromanikoak, toki hau erromes multzo handi batentzat bide-bidean bait zen. Erromes-bidean daude, egon ere, monumentu erromanikorik garrantzitsuenak.

Erromanikoaren garaikoak, XI. eta XII. mendekoak, arte-ondare handia ditugu Euskal Herrian, baina herrialde batzuetatik bestetara alde handia nabari da horretan, horrela Nafarroa eta Araba askoz ere aberatsagoak dira Bizkaia, Gipuzkoa eta Iparralde bano.

Hala ere, historialari batzuek diotenez, estiloen sailkapena egiteak eta bakoitza bere garai zehatzean kokatzeak badu zailtasunik aski; bada, alde batetik euskal monumentu horiek izaera edo ezaugarri bereziak izan arren, bestetik Frantzia aldeko nahiz Espainia aldeko erromanikoaren eragina ere badute, eta abar.

Honetaz bibliografia ugaria dugu, lehenago aipatutako orokorrigoaz gainera.

Ikus dezagun, bada, labur-labur herrialde bakoitzeko erromanikoa eta bibliografia.

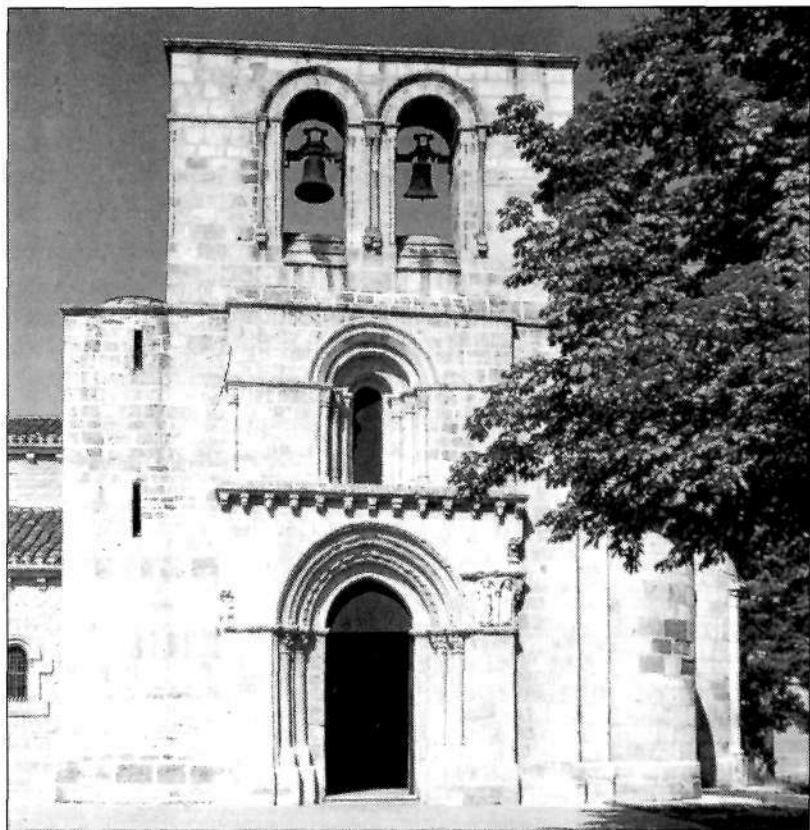
a. Nafarroan

Nafarroako erromanikoa, eraikuntzei dagokiena nahiz eskultura edo irudiei dagokiena, oso ugaria da, baita haren bibliografia ere. Nafarroako erreinua bere garairik onenean izateak eragin handia izan zuen arte honen garapenean, erregeak eta hauen artean Santxo Handia batez ere biziki ahalegindu bait ziren erromanikoa euren erresuman sartzen.

Erromanikoari buruzko lan orokorren artean, lehen laburpena T. Biurun-ek 1936an argitaratutako *El arte Románico en*

Navarra dugu; geroago beste lan batzuk agertu dira, adibidez, 1967an, L.M. Lojendio-rena eta bereziki J.E. Uranga eta eta F. Iñiguez-en *Arte medieval navarro* lanaren lehen bi liburukiak. Nafar erromanikoa, ikuspegi desberdinetatik, Fr. Abad-ek, R. Crozet-ek eta beste batzuek ere aztertu dute.

Erromanikoaren lehenengoetariko eta garrantzitsutzat jo daitezkeen artean, honako hauek aipa genitzake: Leireko Mo-

Estibaliz.

nastegia, Usuako santutegia, Aralarko San Migel, Bilatortako San Migel, etab. XII. mende ingurukoak, hots, bete-betean erromanikoaren garaiakoak hauek dira, besteak beste: Iruñeko katedrale erromanikoaren klaustroa, Eunateko eliza txanbelina, edo Dorreagako eliza. M.^o C. García Gainza-k, estiloen sailkapen eta kronologia zehazterakoan, tenpluen tipo eta izaera desberdinak bereizi beharko lirakekeela dio. Honela, ermita-tipotzat jotzen ditu Donamartiri-Untzkoa, Usuako San Miguel. Kontutan izan behar da hirietako erromanikoa, adibidez, Sangotzako eta Lizarrakoa...

Pixka bat geroxeagoko erromanikoa, XII. mendearen bukatetik XIII.era, bere zistertarren eragin eta guzti, oso aberatsa da. Gogora ditzagun Fitero, Oliva zistertar gizonen monastegiak, Tulebrasko emakumezkoena; eta Lizarrako hainbat eliza; Irantzuko monastegia eta honen eskumeneko elizak, Tuterako katedralea...

Nafarroan badira gehiago ere estilo honetakoak eta ikertuak izan direnak.

Eskulturari dagokionez ere badira ikerlan batzuk; lehen-lehenik, aurreraxeago aipatutako Uranga-Itigüez bikotearen lana gogoratu behar eta baita J.M. Azkarate, G. Gaillard, J. Cabanot eta beste batzuenak ere.

Irudiei dagokienez, P. Clavería-ren lana eta J.E. Uranga-rena aipatu behar. Hala ere, ezin ahaztu beste gauza txiki asko, adibidez, gurutzeak, ebanjelio-liburuak, marfilezko apaingarriak, zilarrezko lanak etab.

b. Araban

Erromanikoa Araban, Nafarroakoaren haunditasunik ez badu ere, nahiko ugaria da; monumentu erromaniko oso-osoak bakanak dira, baina zatika eliza askotan aurki ditzakegu estilo honen aztarnak. Erromanikoa Araban bertakoturik dagoela esan dezakegu. Herri-erromanikoa deitu ohi zaio.

Erromaniko honek bere izaera berezia du, baina Mendebaldeko erromanikoaren (Gaztelakoaren) nahiz Ekialdekoaren (Nafarroakoaren) eraginak nabari zaizkio.

Hau Santiago de Compostolara egin ohi ziren beila edo erromes-bidaiengatik da, Araba harako bidegurutzeen erdi-erdian dagoelako.

Estilo erromanikoa zabalki hartu behar da: lehen garaikoa, hedakundekoa nahiz azken garaikoa edo protogotikoa izan daiteke. Estilo garbia nahiz batetik besterako nahasketa izatean datza gakoa.

Azken urteotan hainbat ikerlan argitaratu dira. Arteaz eta bereziki Euskal Herriko eta Arabako arteaz burututako lan orokorrez gain, Arabako erromanikoaz, 1914an jadanik, F. Baraibar-en lana dugu, eta batez ere *«Catálogo Monumental. Diócesis de Vitoria»* lanaren liburukiak; azkenaldian bai dibulgaziozkoak eta bai ikerlanak geroago eta gehiago argitaratzen dira; honela, J.M. Azkarate-ren (*El protogótico alavés*) agertu zen 1982an, M.J. Portilla-ren (*Arte románico. Raíces y evolución*) 1983an, eta J.I. Vegas-en (*Románico en Alava*), 1985-1986 urteetan agertutako ikerlan interesgarria gogoratu behar. Orain dela gutxi J.J. López de Ocariz eta F. Martínez de Salinas-en beste lan hau ere argitaratua izan da: *Arte prerrománico y románico en Alava*.

Arabaren eraikuntza erromaniko osoak ere badira, adibidez, Estibaliz, Armentia eta honako ermita hauek: Maeztu-ko Andre Mari (la Virgen del Campo), Aaturiko Bakardadeko Amarena, Bengolarreako Amarena Ulibarri-Aranan eta Elizmendikoa Kontrastan etab., baina gehienetan partzialki iraun du erromanikoak ondorengo estiloarekin nahasirik, gero aldatu eta berreraikitako eliza erromanikoetan. Gehienak nekazal inguruetako eliza txikiak dira, hasieran Asturias aldeko eragin bisigotiko edo mozarabiarrekin eta azkenean Gaztela eta Nafarroako eraginekin.

Arabako erromanikorik antzinenekoen artean Cicujano-ko elizaren aztarnak ditugu; antzinakoak dirudite, XI. mendearen

bukaerakoak, Ulibarri-Aranako Andre Mari ermita eta beste batzuk ere. Baita Kontrastako Elizmendi etab. ere...

Arabako erromanikoaren garairik hoberena XII. mendea da, garai horretakoak bait dira eliza eta hondakin erromaniko gehienak. Estibalizko eliza zoragarriaren lehen zatiak ere mende horren hasierakoak dira. XII. mendearen bigarren zatikoa da Armentiakoko basilika; XII. mendearen amaieran eta XIII.aren hasieran protogotikoa ageri da, J.I. Vegas-ek dioskunez, Arraia eta Laminoria aldean bereziki ageri delarik.

Arabako geografia begibistan izanez, erromanikoa Aiara haranean, Gaubean, Tobera haranean, Trebiñon, Arraia, Laminoria eta Arana aldean, Arabako ekialdeko lautadan eta abarretan aurkitzen dugu. Gogoan izatekoa da eraikuntza erromaniko ezagunak XII. mendekoak badira ere, bizitza erlijioso edo monastikoa IX. mendearen hasierarik bazela jadanik, eta horrek orain galdurik den artea izan zela esan nahi du; adibidez, Tobillas-ko San Roman elizaren berri ematen digute 822ko ageririk, eta monastegi gehiago ere bazen garai horretan, «Monasticon Vasconicum» deritzon atalean ikusi dugunez.

Erromanikotik emandako datu ugarien artean, beranduko erromanikoa edo protogotikoa aipatu behar: Añuako Andre Mariren Jaiotzako eliza, Tuesta-ko Andre Mari, Aiarako Andre Mari, Lasarteko Andre Mari, Bellogin-go Kornelio eta Zipriano santuak, Kanpezuko Andre Mari, Astreako San Julian eta Santa Basilisa, Biasteriko San Joan, Gazeoko San Martin, Duranako San Esteban, Argandoñako Santa Columba, Otoeta Beheko San Bizente, Zar-ko San Martin, Bernedoko San Joan ermita, Markinizko San Joan ermita, Bastidako Kristoren ermita etab. Erromanikoak diren gainerako lanak, adibidez, eskulturak, irudiak etab. ere gogoan izatekoak dira.

c. Bizkaian

Luzaroan gutxietsia izan da Bizkaiko arte erromanikoa; lehen-lehenik, Bizkaian estilo hori bazenik ere gutxik zekitelako,

eta bigarrenik, arte erromanikoari dagozkion lan orokorretan garrantzirik ez zaiolako eman.

Arazoa guztiz nabaria da: alde batetik arte hau Bizkaian badea agertzen duten hainbat froga ditugu; bestetik, antzina eraikuntza erromaniko asko ziren, baina horietariko gehienak galdu egin dira inolako aztarnarik utzi gabe. Beste arazo bat eraikuntzetan harria baino gehiago zura erabili izatetik dator, honen iraupena laburra izanik; eta guzti hori, inguru horretako jendea pobrea zelako eta politika nahiz eliz zentro nagusietatik urrun zegoelako gertatzen zen.

Historiak ematen digun beste datu bat erromanikoaren garapenari buruz, Santiago bidea da; bide honek bi lekutatik zeharkatzen zuen Bizkaia; gogoan izatekoa da Santxo Handiak, Santxo III.ak, XI. mendean, Gipuzkoa eta Bizkaiko kostaldetik Araban zehar zihoan «bide frantziarra» lekuz aldatu eta Nafarroa, Logroño, Burgos, Leondik... pasaerazi zuela jakitea.

Erromaniko honi dagokionez, J.A. Barrio-k apala zela diosku, baina luzaro iraun zuela eta ez zela berandu arte galdu, XIII. mendean ere hainbat eraikuntza erromaniko zeudelarik.

Bizkaiko erromanikoak Europa iparraldeko eragipena izan du; bidezkoa denez, iparraldeko beilari edo erromesekin harremanak bait zituen. Baina bere-bereak edo herri-artetik jasotako ezaugarriak ere baditu.

Oraindik orain, Bizkaiko erromanikoa ikertzeko irrikak jo ditu arteko jakintsu asko eta haiei esker geroago eta gauza gehiago jakin ahal izan dira. Honela, Bizkaiko eta Euskal Herriko arteaz lehen aipatutako lan orokorrez gain, honako hauek aipa genitzake: J.A. Gaya-k 1944ean argitaratutako (*El románico en la provincia de Vizcaya*); J.A. Barrio Loza-k 1979an argitaratutako (*La Arquitectura Románica Vizcaina*), eta gainera erromanikoa herrialdez herrialde aztertzen duten beste batzuk ere badira.

Beste batzuek Bizkaiko toki batzuetako nahiz bestetako erromanikoaren ikerketak burutu dituzte edo eta artearen xehetasun batzuk aztertu eta abar egin dute.

Orain estilo hau duten leku nahiz eraikuntza batzuk gogoratuko ditugu; gehienetan, jakina, ez dira eraikuntza osoak, eraikuntza erromanikoetatik gelditu diren hondakinak baizik. Hona, J.A. Barrio Loza-k dioskunez, XII. mendeko erromanikoa: Abrisketako San Pedro ermita Arrigorriagan, Ugarteko San Bizente Muxikan, Zumetxagako San Migel ermita Larraurain, San Pelaio Bakion, Santurtziko San Jorge eliza zaharraren hondakinak, Getxoko Andre Mariren eliza zaharraren aztarnak, Mungiako San Pedro elizarenak, Jatabeko elizaren kapitel bat, San Joan Bataitzailearen eliza zaharraren aztarnak Sondikan, San Trokasen eliza zaharra Abadinon, Bermejillo-ko San Lorentzo; XII. eta XIII. mendeetakoak (XIII.ekoak ziurrago): Fruizko Salbatore, Lemoizko Andre Mari, Tabirako San Pedro Durangon, Barrikako Andre Mari; XIII. mendekoak: Muxikako San Roman ermita, Linaresko San Migel Artzentalesen, Gautegiz-Arteagako Andre Mari, Koltixa mendiko San Roke eta San Sebastian ermita, Olarteko San Bartolome Orozkon, Igorreko San Kristobal ermita, Elexaldeko Andre Mari Galdakaon; etab.

K.M.ª Barañano eta Fr.J. González historialariek honako hauek ere gehitzen dituzte: Albonigako Andre Mari, Amazako San Martin Iurretan, Zaloako Andre Mari, Bakioko Andre Mari, Etxebarriko San Agustin Elorrion, etab.

Beste aldetik, aztarnarik utzi gabe galdu diren aurreko mendeetako elizen berri ere badugu. Hona, XI. mendean izan ziren monastegi, eliza, ermita nahiz hauen ondasunen berri dokumentuetan agertzen direnak: Abadino, Albonigako Salbatore, (Arandiako San Migel?), Arantzazu, Arrigorriako Andre Mari, Busturiko Axpeko Andre Mari, Barreiza Busturian, Bermeoko San Migel, Bartandona, Ibargorozika, Memaia (Elorrion), Mundakako Andre Mari, Munnituz, Somorrostroko San Jorge, Uhekelu, Urdoniz (Urduña?), Ziortzako Andre Mari etab. Guzti hauetarik zer gelditu da?

Esandakoaz gain, iruditeria erromanikoa ere gogoan izatekoa da...

d. Gipuzkoan

Gipuzkoako erromanikoaren egoera, besteekin gonbaratuz, pixka bat desberdina dela ohartzen gara; hasteko, ez dago eraikuntza erromaniko bakar bat ere osorik; gure egunetara arte iraun duten guztiak zatiak dira. Lehen, Bizkaikoaz hitz egin dugunean, agertu ditugu estilo hau Nafarroan eta beste toki batzuetan baino urriago izatearen zergatiak.

Lan orokorragoetan agertzen denaz gain, badira Gipuzkoako erromanikoari buruz egindako lan batzuk, egileen artean aipagarriena, agian, M. Lekuona delarik.

Hondakinak gelditu dira soilik, eta hauek ere batzuetan ez hain argiak; esaterako, M. Lekuonak dioskunez, abside ezku-tuak edo hauen aztarnak Altzoazpiko elizan, Igeldoko San Pedron, Ugazuako Bolibarko San Migelen, Zumarragako Antigu-
guan; mota desberdinetako eliz atari eta hondakinak Hernaniko Agustindar lekaimeen elizan, Pasaia-San Pedroko hilerrian, Igeldon, Urnietako San Migelen, Berrobin, Elduainen, Berastegin, Abaltzisketan; aipagarria da Tolasako Andre Mari elizako ponteko sarrera, etab.

Gogoangarriak dira Andre Mari eta Kristoren irudi erromani-koak ere.

e. Iparraldean

Santiago de Compostela-ra egin ohi ziren beila edo erromesaldiek zeharo markaturik utzi dute Iparraldeko arte erlijiosoa, eta batez ere XII. eta XIII. mendeetako arte erromanikoa.

Honek iparraldetik (Frantziatik) nahiz hegoaldetik (Espainia-tik) izan dituen eraginak garbiak dira. Iparraldea dugu Frantziatik Santiagora doazen lau bide nagusietarik hiruren bilgunea; eta bilgune horren tokietariko bat Izura-Donapaleu-Doni-bane Garazi (Nafarroa Beherea) zen. Eta hain zuzen ere, erro-

manikoaren aztarnarik ugarien bide honetan ageri da. Honez gainera, Lapurdi osoa zeharkatzen zuen kostaldeko bidea aipatu behar. Bide honetan prioretxe, ospitale, aterpe eta erromes edo beilarrien zerbitzurako etxeak daude ugari.

Bere lanetariko asko bide hauei eta bertako arteari berenberegi eskaini diena E. Lambert dugu; *Études Médiévales* izenburuz argitaratutako lau liburukitan gai horri buruz ia guztia sartzten du. Historialari honek Iparraldearen Erdi Aroko hainbat alde historiko-artistiko eskaintzen dizkigu.

Baina Euskal Herriko beste toki batzuetan bezalaxe hemen ere, mendeak joan mendeak etorri, erromanikoa galduz joan da; garai honetako abatetxe, prioretxe, eliza eta abarren berri bait dugu, aztarnarik ere utzi gabe aienatu edo desagertu zaizkigunenak, alegia. Hari honi jarraikiz, ezin ahaztu 1569ko urte ikaragarria, Iparraldean protestantismoa sartzerakoan gertatu ziren burruka latzen artean, hainbeste elizak lurra jo bait zuten urte horretan, Zuberoan eta Nafarroa Beherean bereziki.

Historialarien artean bereziki gailendu zena V. Allègre dugu; hainbat lan burutu zituen eta hauen artean M. Durliat-ekin batera argitaratutako *«Pyrénées romanes»* aipa genezake; ezin ahaztu 1967an Iparraldeko elizei buruz *«Dictionnaire des Eglises de France»* obraren hirugarren liburukian izan zuen eskuhartzea ere, eta beste hainbat lan. Iparraldeko elizei buruzko lanen laburpena egin zuen R. Cuzacq-ek, 1974ean, V. Allègre-ren lanak abiapuntutzat hartuz: *Petit dictionnaire des vieilles églises du Pays Basque français*. Baina beste historialari batzuek ere aztertu dute euskal erromanikoa.

Eraikuntza erromanikoak aipatzen hasi orduko, honako hau azpimarratu behar dugu: Berán-etik hurbilen dagoen herrialdea (Zuberoa) eta Santiagorako bide nagusien bilgunean dagoena (Nafarroa Beherea) direla erromanikoak luzaroen iraun duen ingurua eta ziur aski baita erromanikorik gehien izan zena ere.

Zuberoatik hasiz, bertako eraikuntza tipikoen eta ospetsuenak aipatu behar ditugu, osorik nahiz partzialki iraun dutenak;

esaterako, Ospitalepiako eliza (partzialki iraun duena) eta Santagarazikoa, Berrogañe-Lahüntze, Liginaga-Astue, Hauze, Urdiñarbe, Lexantzü-Zünharreko eliza nahiz kapera osoak; erromaniko-aztarnak Arüe eta Lohitzüneko elizetan ere agertzen dira... Zuberoaren ekialdeko eliza erromanikoak ere interesgarriak dira, hala nola: Hospital de Orion, Orion, Laas, Bastanes, Lucq, Oss, Léés, Jouers-Accous, Oloroe, Sangladia etab...

Gure egunetara arte iraun dutenei dagokienez eta, agian, gauri batetan izan direnei dagokienez ere, Nafarroa Behereko erromanikoa Zuberoakoa baino urriagoa dela esan behar. Eliz edo eraikuntza erromanikoen zatiak gelditu diren tokiak honako hauek dira: Burgue-Erreiti, Arboti-Zohota, Haranbeltz (Izura-Azme), Bidarra, Baigorri, Donazaharre, Donibane-Garazi. Herrialde honen inguruko iparraldean gogoan izatekoa da hurbil-hurbil dagoen Sorde-ko monastegi garrantzitsua eta Athosko erromanikoa ere bai...

Lapurdin, erromanikoaren garaian, hots, XI-XIII garren mendeetan, Baiona bere apezpikutegi eta guzti ingurune sozio-erlijioso garrantzitsua izan arren, ia ez da aztarnarik ere gelditu. Baina gaur egun estilo hau Lehuntzeko Premontretar monastegian eta Ainhoako Andre Mariren elizan dugu.

f. Errioxan

Hemen arte erromanikoa ugari samarra da. XI. mendearen azkenerantz badugu estilo honen agerpenik; baina gehiago dira XII. mendekoak, XIII.ean zabalkunde handiagoa izan zuelarik.

Errioxako arte erromanikoaren ikerketari dagokionez, azken urteotan hainbat lan argitaratu dira, M.^a de los Angeles de las Heras eta Núñez, J.G. Moya Valgañón, eta beste batzuei esker.

Baina lehenago ere beste historialari batzuek, adibidez, J.A. Gaya Nuño-k eta J.B. Merino Urrutia-k, gorai patua zuten jadanik Errioxako hainbat eraikuntza erromanikoren balioa. Eraikuntza erromanikorik ezin dugu hemen aipatu, baina monu-

mentu berezizat Santo Domingo de la Calzada-ko katedralea eta Donemilliaga Kukulako lehen erromanikoa aipatzen ditugu.

Eskutura erromanikoaz, miniaturaz... ere egin dira ikerlanak.

g. Jaka aldean

Euskal Herriaren inguruneari dagokionez, Aragoako Pirinioen garrantziaz jabetu beharra dugu; antzinatek Pirinio inguruko euskal kulturarekin eta arte erromanikoarekin loturik dagoen Jaka aldea batez ere interesgarria da, Nafarroarekin eta Santiagorako erromesaldiekin hain erlazionaturik egon dena. Frantziatik Santiogora zihoazen lau bide nagusietariko bat Jakatik zehar igarotzen zen.

Arte erromanikoa Aragoako Pirinioan nahiko aberatsa da, J.Fr. Esteban – F. Galtier – M. García historialariek, A. Durán Gudiol-ek, A. Canellas López – A. San Vicente-k eta beste batzuek berriki erakutsi digutenez.

Euskal Herriko ekialderantz joz, Burgos eta Santanderko arte erromanikoa ere izan behar dugu gogoan.

5. GOTIKOA

Estilo erromanikoa aldakuntzak eta era berriak jasanez joan zen XIII. mendean, bilakaera horren ondorioa gotikoa deritzon artea izanik. Estilo honen aitzindari eta eragile zistertar batzuk izan ziren. XIII. eta XIV. mendeetan, hirien sorrerako garrak eta Europa aldean gailenduz zihoazen joera berriek bat egin zuten. Gotikoak Euskal Herriko zati handi batetan bere-berea duen forma lortu zuen.

Herrialdeetako bibliografi egoeraz banan-banan hitz egiten hasi orduko, frantziar eta espainiar Estatu mailan, Euskal Herriko gotiko erlijiosoak ere aztertzen duten gotikoaren ikerlan ugari dagoela izan behar dugu kontutan.

a. Nafarroan

Arkitektura gotikoa, Nafarroan, erromanikoa baino pixka bat gutxiago ikertua izan da. XIX. mendean lan batzuk agertu ziren, besteak beste, J. Cénac-Moncaut eta P. de Madrazo historialarien lanak. Baina XX. mende honetan Nafarroa mailako lan orokortzat jo genitzakeen beste batzuk ere agertuz joan dira, bereziki J.E. Uranga – F. Iñiguez historialariek bi liburukitan argitaratu zuten (*Arte medieval navarro*) lan bikaina.

Baina ikerlan gehiago ere badira, batzuk oso onak, eraikuntza erlijioso konkretuei buruz eginak; Iruñeko katedraleari buruz, esaterako, L. Torres Balbas-ek, E. Lambert-ek, eta L. Vázquez de Parga-k egindako lanak ditugu; Orreaga, Iruñeko San Cernin, Artaxona eta beste tokietako eraikuntzei buruz ere bada ikerlanik.

Nafarroako monumentu gotikoei dagokienez, Orreagako kolegiata aipatu behar, XIII. mendearen hasieran (1209-1219) eraikia; M.ª C. García Gainza-k dioenez, gotikoaren lehen saioa da penintsulan, Nafarroako erresuman uste zitekeen eraginik izan ez bazuen ere. Artaxonako San Saturninoren eliza, XIII. mendearen hasieran erromanikoaren gainean eraikia, barrualde bakarrekoa eta kaperarik gabea, Iruñako San Cernin bezala; Oliteko Andre Mari; Kasedako San Zoilo.

Frantziar eragina ageri duen Iruñeko katedralearen eraikuntza hiru mendetan zehar luzatzen da: XIII., XIV. eta XV. mendeetan zehar, zein zati den, barrualdea, klaustroa edo gainerako erantsiak, lehenagokoa nahiz geroagokoa bait da. Oliteko Andre Mari eliza XIII. mendearen hasierakoa da, zenbait zati XIV.ean erantsi bait zitzaizkion ere. Oliteko San Pedro eliza, XII. mendean protogotiko edo erromaniko estiloan eraikitzen hasia eta XIII.ean gotiko garbi-garbian bukatua. Iruñeko San Saturnino eliza, erromanikoa eta XIII. mendearen bukaerako gotikoaren nahasketa ageri duena.

Eliza gotikoen artean, besteak beste, gehienak XIV. mendeak diren hauek aipa genitzake: Donamartiri-Untz, Ziraukiko

Andre Mari, Bianako Andre Mari, Kaparrosoko Santa Fe, Arga-Mirandako Andre Mari, Deikazteluko San Emeterio eta San Zeledonio, Lizarra aldeko hainbat eliza, etab...

Eskultura gotikoa ere gogoan izatekoa da, honetaz egindako ikerlan partzial batzuk aipaturik, esaterako, L. Vázquez de Parga-k eta R. Steven Janke-k burututakoak; Andre Mariaren eta gurutzearen irudiak ere interesgarriak dira; baita, besteak beste, M.ª C. Lacarra Ducay-k ikertu duen pintura gotikoa ere.

b. Araban

Arabako gotikoak ez ditu Nafarroakoak bezain biziki erakarri historialariak; horregatik herrialde honetako bibliografia ere urriagoa da; hala ere hainbat eliza edo santutegiri buruz egindako monografiak baditugu.

Lehen-lehenik «*Catálogo Monumental. Diócesis de Vitoria*» lanaren liburukiak aipatu behar; J. Eguía López – F. Martínez de Salinas historialarien lana *El estímulo renovador del Gótico*, etab.

Gotikoa berandu samar sartu zen, hau da, XIII. mendearen bigarren zatian, baina XIV. mendean batez ere, hiribildu eta hirietan gehiago, hirien sorrera eta ekonomiaren gorakada konstante izanik. Ekonomiak gotikoa XVI. mendera eta are XVII.era arte ere luzatzeko ahalmena erakutsi zuen.

Eliza gotikorik zaharrenetarikoa Kanpezukoa eta Urartekoa ditugu, biak XIII. mendearen bigarren zatian eraikitzen hasiak. Gasteiz hiria da eraikuntza gotikoetan aberatsena: Andre Mariaren Katedrale zaharra, XIV. mendekoa zatirik nagusia; San Pedro Apostoluaren eliza, noizkoa den argi egon ez arren, XIV. mendekotzat jotzen dena; San Migelen eliza, XIV. (-XV.) mendeetakoa; San Bizente, XV.ekoa, etab.

Hona beste eliza interesgarri batzuk: Biasteriko San Joan Bataiatzailearen eliza, XIV. mendekoa, Biasteri bertako Santa Maria de los Reyes; Aguraingo Andre Mari, XV. mendekoa; Artzi-

niegako Nuestra Señora de la Encina santutegia, XV. mendearen azken aldian bukatua; Laudioko Santa Maria del Yermo; Añuako Andre Mari, Barriako Andre Mari, etab.

Estilo honetako eskultura, Andre Mariaren irudi eta pinturak ere gogoangarriak dira, hauen artean, historiografi aldetik, Gazeokoak izan daitezke interesgarrienak.

c. Bizkaian

Egia esan, Bizkaiko gotikoak ez du historialarien artean erakarren handirik izan. Lehenago aipatutako lan orokorrez gain, J.A. Barrio Loza-k eta Fr. Sesmero-k idatzitako artikulua aipatuko ditugu, baita herri nahiz eliz konkretuei buruz egindako monografiak ere, hauetan eraikuntza erlijioso gotikoen berri ematen bait da.

Lehenik, gotikoa Bizkaian ongi sarturik dagoela esan behar, pixka bat berandukoa bada ere, XIV. mendekoa eta XV.ekoa ere bai. Kostaldeko hiribilduetan eta mesetaren muga dauden barneko herrietan agertzen da, merkatal harremanek indarra hartu zuten hiribilduetan, alegia. Bizkaiko gotikoak, berandukoa izanik, errenazimentuko ezaugarri edo jiteak ageri ditu maiz.

J.A. Barrio Loza-k dioenez, hamabitik gora dira hiru barrualdeetako elizak; eta bi halako ere bai barrualdea gangaduna dutenak; gangarik gabeko ermitak, berriz, askoz ere gehiago. Eta eliz arkitekturaren bilakabidea azaltzerakoan, honako sailkapen hau egiten du: 1. protogotikoa, Bizkaiko erromanikoa gutxi gorabehera sail honetan sar daitekeelarik. 2. Bete-betean gotikoaren garaikorik, XIV. mendekorik, Bizkaian ez dugu ezer aipagarriarik. 3. Gotiko apainekoak (XV. mende erdirartekoak) bi eliza ditugu: Bilboko Santiago eta Balmasedako San Seberino. 4. XV. mendearen amaierakoak dira honako eliza hauek: Lekeitio, Gernika, Ziortza, Tabira, Ondarroa, Urduña, Muzkiz, Berkiriz, Białñez, Bermeoko Frantziskotarren eliza... 5. Gotikotik errenazimentu garaira doan tartekoak (XVI. mendearen lehen herenekoak): Bilboko San Anton eliza, Portugaletekoa,

Begoñako basilika, Zeberiokoa, Deustukoa, Andikoakoa, Burturikoa etab.

Monumentu gotikorik aipagarrienak azpimarratzekotan, ezin ahaztu honako hauek: Bilboko Santiago katedralea, XIV. mendekoa, baina klaustroa XV.ekoa duena; Lekeitioko Andre Mari eliza, XV. mendekoa; Balmasedako San Seberino, barruan XV. mendeko gotiko ederra ageri du, kanpotik aldatua badago ere; Gernikako Andre Mari, XV. mendetik XVI.era bitartekoa; Bilboko San Anton, XVI. mendekoa; Portugaleteko Andre Mari, XVI. mendekoa; etab.

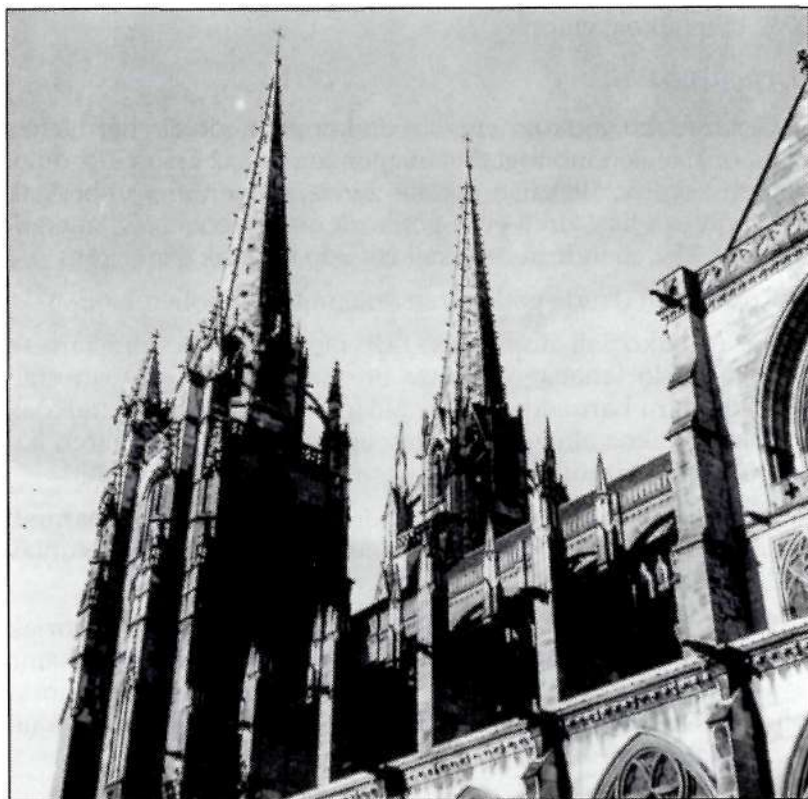
d. Gipuzkoa

Gipuzkoako gotikoaz ere, lan orokorretan edo eta herri, eliza eta monastegiengatik monografiengatik agertzen denaz aparte, ez dugu ikerlan askorik. Bizkaian gertatu zenez, hemen ere hiribilduak sortzerakoan hasi ziren eliza gotikoak eraikitzen; eliza hauetarikoa asko XVI. mendean berreraikiak edo osatuak izan ziren.

Kostaldean daude gotikoaren eraikuntzarik hoberenak:

1. Getariako Salbatore eliza, XIII. mendetik XIV.era bitartean ziur aski lehenagoko eliza erromanikoaren gainean eraikia; hiru barrualdeetakoak, aldamenekoak lehen garaikoak eta erdikoak altuagoa eta geroagokoa (XIV. mendearen hasierakoa) izanik.
2. Zumaiako San Pedro eliza, bere dorre larriarekin; barrualde bakarrekoa, gero, XVI. mendean hainbat aldakuntza jasan zituena.
3. Debako Andre Mari eliza; gotikoaren sail interesgarriak aurkitzen ditugu hemen; XIV. mendean eraiki zen, baina XV.ean bukatu zen, errenazimentuko zenbait berrikuntza XVI.ean erantsi zitzaizkiolarik; aipagarria da honen lau aldetako klaustro bikaina.
4. Donostiako San Bizente eliza; XVI. mendekoa da, gotikoa gainbehera zetorren garaikoa.

5. Hondarribiko Andre Mari, XV. mendearen bukaeratik XVI.aren lehen zatia bitartean eraikia.
6. Irungo «N. Señora del Juncal» eliza, XVI. mendekoa; etb. Barneko aldean elizarik aipagarrienak hauek izan daitezke:
 1. Oñatiko San Migel eliza; gotikoa gainbehera zetorren garaikoa, klaustro eder batekin; egia esan, eliza honek hainbat aldakuntza jasan ditu urteetan zehar.

Baionako katedrala.

2. Bidaurretako monastegia Oñatin; XVI. mendekoa.
3. Segurako Andre Mari eliza, XVI. mendekoa; berez XIV. mendeko gotikoa zen, XV.ean berriztatua, behin betiko egitura XVI.ean hartu zuelarik.
4. Arrasateko Jon Bataiatzailearen eliza, berez XIV. mendekoa, baina geroago hainbat aldakuntza jasan zituen.
5. Beste batzuk ere aipa daitezke, esaterako, Eibarko San Andres, Berastegiko San Martin, Alkizako San Martin etab. Interesgarriak dira Kristoren irudi «apainak» ere...

e. Iparraldean

Nahiko urria da gure egunetara arte iraun duen gotikoa; eta hemen ere kostaldean ditugu monumenturik bikainenak. Aipamen berezia merezi luke Baionako katedraleak, Iparraldeko eraikuntzarik bikainena eta Euskal Herri osoko onenetarikoa bait da. Hainbat ikerlan eragin dituen eraikuntza zoragarria. Eliza-katedraleak erreketeta eta suntsiketa batzuk jasan zituen 1199an, 1224ean eta 1258an; XIII. mendean hasi zen gotiko zoragarri honen eraikuntza, iparraldeko joera gotikoa jarraikiz eta Reims-tik etorritako arkitekto baten gidaritzapean. Eraikuntzak XIV. mendean izan zuen segida, estilo aldetik beste eragipen batzuk erantsi zitzaizkiolarik; 1310ean beste erreketeta bat ere jasan zuen. Katedrale honen bultzatzaileetariko bat, 1336an Avignon-en hil zen Godin kardinale euskalduna izan zen. Ondorengo mendeetan hainbat gauza erantsi zitzaizkion. Lehenengo eskulturetariko asko Frantziako iraultzan suntsitu ziren.

Gainerako elizei dagokienez, Iparraldeko handien eta ederrera Donibane-Lohizunekoa da; dirudienez, XII. mendeko beste baten lekuan eraikia; XV. mendean eraiki zen gotiko estiloaz; hala ere XVI. mendearen ondarrean aldakuntza sakona jasan zuen, 1558an espainiarrek erre eta zutik hegoaldeko horma soilik geratu bait zitzaion. Kostaldean bertan aipagarriak dira Baionako Izpiritu Sainduaren eliza, Miarritzeko San Martin, eta Urruñako zenbait aztarna...

Barneko aldean, Orreagako kolegiataren eragina ageri duten gotiko-motak aipa genitzake; hala nola, Donibane-Garazi eta Uharte-Garaziko aztarna gotikoak; Suhuskuneko elizan ere aztarnak ageri dira. Zuberoan gotikoa oraindik urriagoa da; hemen gotikoaren aztarnak baizik ez dira geratzen, eliza asko XVII. mendean berrizatuak izan bait ziren.

6. ERRENAZIMENTUA

XV. mendean arte erlijiosoak ez zuen ongi kokaturik zen gotikoarekiko hausturarik ekarri. Hala ere ideia berriek bazuten artean ere eragipenik. Erdi Aroko teozentrismoak antropozentrismoari utzi zion lekua: aldakuntza hau XVI. mendeko errenazimentuko artean nabari zen batez ere. Eraikuntza zibil eta paganotzat jo zitekeen estilo honek Elizan oztoporik ez baina erraztasun guztiak aurkitu zituen, Eliza bera arte honen bultzatzaile izateraino.

Euskal Herrira begiraturaz, gizarte eta artearen birbizkundera nabari da, hein handi batez Ameriketatik ekarritako urreari esker. Euskaldun artista eta harginak ospetsu egin ziren bai barnean eta bai atzerrian.

Honetaz Estatu nahiz nazioarte mailan dagoen bibliografia ugariaz gain, ia Euskal Herri osoa hartzen duten lan batzuk badirela esan behar. Gainera kontutan izan behar errenazimentuaren garaia zehatz-mehatz xedatzea oso zaila dela, baina gutxi gorabehera XVI. mendean eta XVII.aren hasieran ezarri ohi da.

a. Nafarroan

Ez dago nafar errenazimentuko arteaz, ezta orohar arkitektu-raz ere, lan orokorrik. Lehenago lan orokorrak aipatu ditugu, *Catálogo Monumental de Navarra*, adibidez. Beste aldetik lan monografiko onak ditugu; ezagutzen ditugu eliza batzuei buruz dauden monografiak.

Eskultura ikertu dutenak bat baino gehiago dira. Lehenengo eta zabalki ikertu zuena T. Biurun Sotil izan zen 1934ean;

geroago J.R. Castro-k egin zuen, eskultore ezberdinei buruzko dokumentazio idatzia emanez. Eskultoreen artean garrantzitsuena eta gehien ikertu dena Juan de Ancheta da. Ikerketa hauei errenazimentuko erretaulei buruzkoa gehitu behar, esaterako, J.E. Uranga eta beste batzuenak.

XVI. mendeko pinturaz, Nafarroan, hurrenez hurren honako hauek aipa genitzake: J.R. Castro, D. Angulo Iñiguez, M.ª C. García Gainza, E. Casado Alcalde, J.M.ª Jimeno Jurío eta beste batzuk.

b. Araban

Arabako XVI. mendeko errenazimentuko arteari buruz P. Echeverría Goñi-k argitaratu zuen 1983an dibulgaziozko lan bat; haren izenburua, *Las artes en el Renacimiento*. XVI. mendean eraikuntza asko egin ziren; politika, ekonomi eta erlijio aldetik, adierazpen erlijioso-artistikoak bultzatzen zituen garaia zen. Bizkaitar harginek, adibidez, lan handiak egin zituzten Errioxan eta Araban. Hauen artean hona hemen batzuk: Domingo Oria, Domingo Guerra, Simón Pérez Arego, Beltrán Muguerra, Asteasu-tarrak, Juan Arteaga, Iñigo Zarraga, Pedro Elosu, etab.

Eskultura erromanista eta bereziki Lope de Larrea dokumentazio historiko ugariz ikertu ditu S. Andrés Ordax-ek, eta Vergatarrei buruz, O. de Apraiz-ek argitaratu du.

Platereskoa honako hauetan ageri da: Aguraingo Andre Mariaren elizan, Gasteizko Gurutze Santuaren elizako atarian, Moretako elizan, Ekorakoan, Estarronakoan... Arabako elizetan XVI. mendeko artelan asko agertzen dira...

c. Bizkaian

Lehenago aipatutako lan orokorrez gain, gutxi idatzi izan da Bizkaiko errenanzimentuko arteaz. Hala ere hor dugu F. Sestero Pérez-ek 1954ean idatzia: *El Arte del Renacimiento en Vizcaya*. Bizkaian bereziki ekonomiak XVI. mendean izan zuen gorakadak artelanen ugaritze harrigarria eragin zuen, eli-

za handiagoak eraikiz nahiz berreraikiz. Euskaldun harginak ugari ziren. Errenazimentuko formek ezarian-ezarian gotikoa eraldatuz zihoazen; bi estiloen gurutzatzeaz, joera edo estilo berri bat gauzatu zen garai honetan: isabeldar estiloa; estilo hau Gueñes, Xemein eta Bilboko Santiagoko eliz atarietan nabari da.

Platereskoaren berezitasunak oso markaturik ageri dituen errenazimentu garaikoak honako hauek dira, besteak beste: Ziortzako Kolegiatako klaustroa eta Uribarriko Andre Mariko korua Durangon; baita San Anton, San Bizente, Gizakundeko eliza eta Begoñako Andre Mariren eliz atariak Bilbon eta Zornotzako Andre Mariren eliz ataria ere.

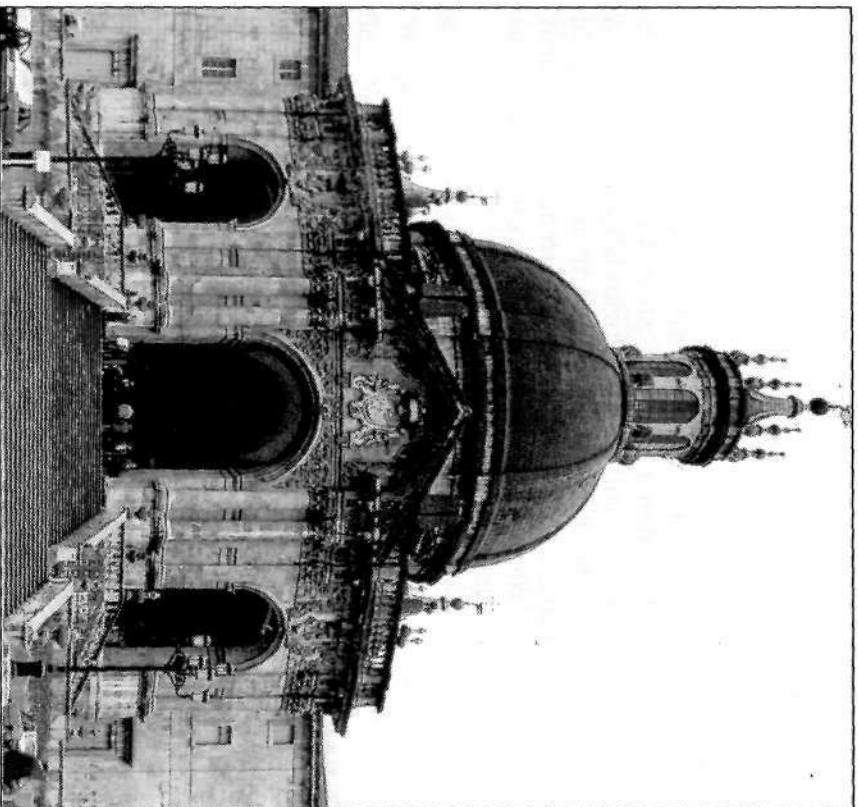
Eskulturan mende honetako, XVI.eko, eskultoreak aipatu behar: De Guiot de Beaugrant, Juan de Beaugrant eta Juan de Ayala; azkeno honena da Portugaleteko Andre Mariko erre-
taula; Baina bada beste erretaula aipagarri eta bikainik ere, adibidez: Bilboko San Antongoa, Ziortzako, Etxebarriko San Agustin Elorrión, Xemeingo elizakoa Markina-Xemeinen, Galdakaoko elizakoa etab.

d. Gipuzkoan

M.ª A. Arrazola Echeverriak 1967-1969 urteetan hiru liburukitan argitaratutako lana aipatzea ezinbestekoa da: *El Renacimiento en Guipúzcoa*. Gipuzkoan errenazimentu edo plateresko estiloko eraikuntzarik garrantzitsuena Oñatiko unibertsitatea da, Avilako apezpiku zen Rodrigo Mercado de Zuazola oñatiarrak eraikia; aurrealde zoragarria eta baila edo patio bikaina ditu; 1540an hasi zen eraikitzen. Donostian San Telmoren Domingotarren komentua nabarmentzen da; 1531n hasi zen eraikitzen eta gaur egun museo bihurturik dago. Errenazimentu garaiko estiloari dagokionez, honen klaustroa da garrantzitsuena.

Interesgarriak dira, besteak beste, Eibarko San Andres, Azpeitiako Soreasuko San Sebastian, Angiozarko (Bergara) eta Aizameko eliz atariak.

Eskulturari dagokionez, Oñatin daude hoberenak: Pietatearen kaperako erretaula, unibertsiateko kaperako erretaula, On Rodrigoren mausoleoa etab. Erretaula interesgarriak dira honako hauek ere: Bidaurretako monastegiakoa, Bergarako San Pedro elizakoa, Itziarka etab.

Loiola.

tebanen eliz atariak; Biasteriko Joan Bataiatzailearen elizan sakristia berria eta Pilareko Amaren kapera; Eltziegoko La Virgen de la Plazako ermitaren ataria; Oiongo parrokia bere dorre bikainarekin etab. Eskultura-lan ederrik ere bada.

c. Bizkaian

Gorago aipatutako lan orokorrez gain, ia ez da ezer idatzi Bizkaiko barrokoaz.

XVII. mendean egoera sozio-politiko-ekonomikoa, XVI. mendearen azkenerantz izan zen izurritea eta gerrak zirela medio, nahiko txarra zen... Hala ere hainbat eliza barroko ditugu, erlijioso-ordenei, Karmeldar, Josulagun, Kaputxino eta beste batzuei esker batez ere, komentu eta elizen eraikuntzan arkitectura latz eta serioa ezarri bait zuten.

Estilo honetako eraikuntzarik baliotsuenak, besteak beste, honako hauek lirateke: Bilboko bi Joan santuen eliza, Josulagunen artean ohizko zen erara 1624ean eraikia; Bariko San Nikolas, Ignazio Ibero-ren planoen arabera eraikia, XVIII. mendekoa. Karmeldarren Ordenari dagokionez, honako hauek dira aipagarrienak: Markina, Larrea (Zornotza), eta Balmasedako eliza eta komentuak; Urduñako Josulagunen komentua. Hainbat kanpandorre dira, gainera, barrokoak, XVI. mendeko eliza askotan nabari den barrokoaren eragina ahaztu gabe ere.

Eskulturari dagokionez, Elorrioko Sortzez Garbiaren eta Ermuko elizako erretaulak..., Bariko San Nikolas elizako erretaula nagusia etab. aipatu behar.

d. Gipuzkoan

1978an M.ª A. Arrazolak argitaratutako artikulua aipatu behar dugu lehen-lehenik: *El arte barroco en el País Vasco. La arquitectura de los siglos XVII y XVIII, en Guipuzcoa.*

Bizkaian gertatu zenez, Gipuzkoan ere, XVI. mendean hasitako eliza asko XVII.lean osatu edo bukatu ziren, baina berri-berriak ere egin ziren, erlijioso-ordenei esker batez ere.

San Frantziskoren familia zabalak fundazio berri ugari egin zituen XVII. mende honetan: Kaputxinoek Erreterian eta Hondarribian; Frantziskotar lekaimeek Azkoitia, Azpeitia, Eibar, Elgoibar, Segura, Arrasate, Tolosa eta Zarautzen. Fraide arkitekto bat ere bazuten, Frantziskotarren eraikuntzen egitamuak taiutzeko: Migel Aranburu. Horregatik XVII. mendeko barrokoaren barruan, haien eraikuntzetan, jite edo joera berezia nabari da. Beste horrenbeste esan daiteke Karmeldarrei buruz ere, Bizkaian komentu eta eliza batzuk eraikirik, Lazkaon ere halako eraikuntza bat utzi bait ziguten, gaur egun Beneditarren etxe dena. Baina Karmeldar lekaimeen fundazioak, Donostia eta Zumaia-koak, adibidez, ez dira egitura berekoak.

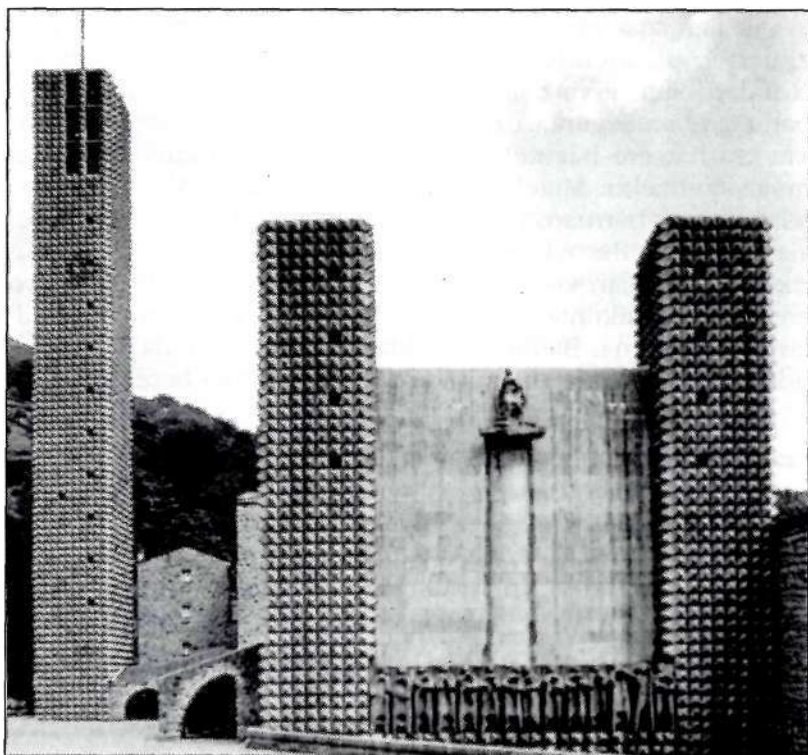
Lehenagoko eliza batzuk ere XVIII. mendeko barrokoan eraiki nahiz osatu ziren, esaterako, Soraluzeko elizpe dotorea, baita Zumarraga, Legazpia, Idiazabal eta Ormaiztegi-koak ere; orobat Zumarragako Andre Mari, Eibarko San Andres, Zestoa eta abarretako eliz atariak ere XVII. mendean; XVIII. ean, berriz, Hernani, Tolosa, Irungo Juncal, Azkoitiko parrokia, Oñatiko San Migel eta beste batzuetako eliz atariak egin ziren.

Eraikuntzarik aipagarrien artean bi hauek ditugu: Loiolako basilika eta Donostiako Santa Maria, biak XVIII. mendekoak. Loiolan Josulagunek Erromatik honantz ekarritako estilo berria nabari da. Interesgarriena eliza biribila da; lanei 1681ean eman zitzaien hasiera eta 1738an izan zen estreinaldia; Inazio Ibero arkitektoak bukatu zuen. Donostiako Santa Maria basilikako lanen hasiera 1743an izan zen, 1774ean estreinatu zelarik; eliza honek lehenagoko eliza gotiko baten lekua hartu zuen.

Eskulturari dagokionez, erretaula ederrak eta asko dira.

e. Iparraldean eta Errioxan

Iparraldean garai honetako arte erlijiosoari buruz lan historiografikorik ez denez gero, erretaula barroko batzuk badirela baino besterik ezin esan, adibidez, Donapaleu, Donibane-Lohizune, Bidarte eta beste eliza batzuetakoak.

Arantzazu.

XVII. eta XVIII. mendeetako artea Kanbo, Jatsu eta beste eliza batzuetan ere ageri da.

Errioxako barrokoari dagokionez, elizbarruti berekoak izanik, hainbat euskaldunek esku hartu zuten eta bibliografia ugaria dagoela adieraziko dut soilik.

8. XIX-XX MENDEAK

XVIII. mendearen amaieran eta XIX.ean forma klasikoetara itzultzeko joera dator, Neoklasizismoa garaturik. Garai honeta-

ko maisurik aipagarrienen artean Ventura Rodríguez, Justo Antonio Olaguibel eta Silvestre Pérez ditugu.

Gotikorako joera ere nabari da eta neogotikoaren lekuko hor ditugu Donostiako Artzain Onaren katedralea, Karmeldarren eliza eta San Inazio eliza. Nafarroan, esaterako, Garesko Santiago elizaren dorrea eta gurutzea. Araban Andre Mariaren Ikustaldiko eliza, katedrale berria eta abar ditugu. Bizkaian Bermeoko Andre Mari eliza batez ere. Lapurdin Miarritzeko Santa Engraziako neogotikoa, Baionako Saint-André etab.

XX. mendean, eliza batzuetan, arte modernoari leku egiten zaio, forma eta era desberdinetan adierazten delarik; joera honetako eraikuntzarik ikusgarriena Arantzazuko Amaren basilika dugu.